

СЕЙПИДИН ЫСАК УУЛУ

Түндүк-Батыш педагогика университети,

Кытай Эл Республикасы

Сейпидин Ысак уулу

Северо-Западный педагогический университет,

Китайская Народная Республика

SAIPIDIN YSAK UULU

Northwest Normal University People's Republic of China

## «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТӨЛГӨ САЛУУ ЖЕ КАЙЫПТАН АЛДЫН АЛА БЕЛГИ БЕРҮҮ ЖӨНҮНДӨ

### On the Signs of Divination in Manas Epic

#### О знаках гадания в эпосе «Манас»

**Аннотация:** Макалада Жусуп Мамай айткан «Манас» эпосундагы төлгө салып, кайыптан алдын ала белги берүүлөрдү мисалдар менен майдалай топторго бөлүп, алардын пайда болуу төркүнү, өзгөчөлүктөрү жана кишиге же коомго көрсөткөн таасири, адабияттык маңызы жөнүндө талкуу кылынат.

**Аннотация:** В этой статье классифицируется гадание в эпической поэме «Манас» в исполнении Юсупа Мамай, а также исследуется их происхождение, характеристика, литературное значение, влияние гадания на людей и общество.

**Abstract:** This article categorizes the divination in the epic "Manas" sung by Jusup Mamay, and explores its origin, characteristics, and influence of divination on individuals and society. Discusses its literary significance.

**Урунттуу сөздөр:** Манас эпосу; төлгө салуу; кайып; алдын ала белги берүү; ролу

**Ключевые слова:** эпическая Манаса; гадание; индикация; функция

**Keywords:** Manas epic; divination; indication; function

Төлгө салуу деген белгилүү бир ыкманы же органы колдонуп, келечектеги иштердин жана нерселердин жакшы же жаман болушун алдын ала жоромолдоо кыймылы саналат<sup>[1]</sup>. Түп тегинен караганда, төлгө салуу сокур ишеним болуп, пирлерге ишенип табынуу аркылуу ошолордун алдын ала көрсөтмөсү менен келечектеги нерселер кыймылынын жана өнүгүүсүнүн сырткы дүйнөгө айгинелениши саналат. Кыргыздарда да төлгө салуу жана төлгөгө ишенүү кеңири сакталган. Келечектеги иштин натыйжасы жакшы же жаман болушун, жеңиштүү же жеңишсиз болушун төлгө салуу аркылуу болжогон. Төлгөнүн түрү да көп болгон. Негиздүүлөрүнөн таш төлгө, далы кароо, төлгөгө ат чабуу, ок төлгө, суу төлгө ж.б. Мейли кайсы ыкманы колдонуп төлгө салынсын, иш жүзүндө баардыгында алдын ала бекитилген кубулуш учурун же белгисин адамдар иштери менен шайкеш келген байланышын билүүнү максат кылат<sup>[2]</sup>. Окумуштуулардын бир бөлүгү төлгөнүн пайда болуусун талкуулап, "байыркы доордогу кишилердин түшүнүгү коомдун өнүгүшүн ээрчий тереңдеп жана кеңеип барган. Кээ бир алдын ала белги берүүлөр өзүнүн карапайымдык түпкү касиетин ашкерелеп, кишилердин түшүнүгүнөн калып, кубулуштарды түшүндүрүүгө аргасыз кылган. Ошентип кишилер иш жүзүндөгү алгачкы психологиясы жана ой-жоромолуна негиз кылып, жаңыдан кайыптык кубулуштарын түшүндүрүүчү арга катарында төлгөнү издеп табышкан<sup>[3]</sup>" дешет. Ошондуктан биз төлгөнү кайсы бир деңгээлде өнүккөн алдын ала маалым берүү деп айтабыз. Төмөндө биз эпосто толук курулмалуу төлгөлөрдөн таш оодаруу же таш ыргытуу төлгөсү, байге төлгө, ыйык булак төлгөсү сыяктуу типтүү төлгөлөрдү мисал келтирип, алардын эпостогу чагылдырылышы,

өзгөчөлүктөрү, эң маңыздуу болгону алардын пайда болуу төркүнү менен коомдогу жана көркөм чыгармадагы ролу жөнүндө баян кылабыз.

### **I Таш оодаруу алдын ала белги берүү (жышаанасы)**

Төлгөнүн жана бир маңыздуу формасы төлгө таш болуп, ошол ташты ыргытып көрүү аркылуу келечек иштин натыйжасын алдын ала болжогон. Эпосто баатырлар бир жакка аттанаар болсо, төлгө ташка барып ыргытып көргөн. Эгер ташты оңой эле көтөрүп ыргыта алса же оодара алса, анда аттанган сапарынан кайткан эмес. Эгер төлгө ташты алып ыргыта албаса, анда үйүнө келип тынч жаткандыгы айтылат. Бул төлгө эпостун экинчи бөлүгү “Семетейде” кездешет, мисали төмөнкү саптарды карайлы: *Аттанар болсо бир жакка,* *Ала салбай таш койсо, Төлгө ташка барчу эле,* *Аста келип жатучу.*

*Аккула менен далбайып,  
ушул, Арыштап чуркап калчу эле,  
чунагым, Көнөктөй кара төлгө таш,  
баргының!*

*Көтөрүп көрчү ошону,  
Алмадай алып ыргытса,  
Айылга келбей кетүчү,*

*Атаңдан калган иш  
Эч болбосо  
Төлгө ташка*

*Төлгө ташты алып көр,  
Төлгөңдү жакшы салып көр,  
Төлгө таштан сыр көрсөң,  
Кайта үйүңө жана көр!<sup>[4]</sup>*

Эпостун экинчи бөлүгүндө Семетейди Канчоро менен Кыз кастамак болот. Канчоро күмбөзгө барып, түлөө кылабыз дегенди шылтоолоп Семетейди алдап алып жөнөмөк болот. Каныкей аларды тосот. Бирок Семетей Канчоронун азгырышы менен ага болбой жөнөп кетмей болот. Ошондо Каныкей жогорудагы таш төлгөнү айтат. Семетей аттанып жүрүп олтуруп, төлгө ташка барып ыргытмай болот. Канча аракет кылса да, алып ыргыта алмак тургай козгой да албайт. Гүлүстөн да жылдыра албайт. Канчоро ал кара ташты жөн эле алып ыргытып коёт. Канчоро алардын көөнүн жубатып, мен ыргытсам силер ыргыткан менен бирдей деп алдап алып жөнөйт. Айткандай Семетей ачынаарлуу каргашага кабылат. Мына ушундан байыркы кыргыздарда таш оодаруу төлгөсүнүн кенен таралганын жана ага терең ишенгенин байкаса болот. Таш оодаруу төлгөсүнүн тегин карасак, байыркы доордогу кишилердин көз алдындагы нерселерди ыргытып же оодарып жана башка ыкмалар аркылуу келечек иштин натыйжасын боолжогон. Эгер көз алдында алдын ала иштеп көргөнү натыйжалуу болуп көрүнсө, анда болочок иштин да, окуянын да жеңиштүү же жакшы болоорун боолгогон. Демек, алар төлгө кылынган нерсе менен келечек ишти байланыштырып түшүнгөн.

### **II Ыйык булакка барып, мазар булак суусунун жылуу же муздактыгын билип алдын ала белги берүү жышаанасы**

Кишилердин күндөлүк турмушунда адамга жагымдуулук бере турган, кишини сүйүнтө турган, алардын аң-сезиминде ийги деп каралган нерселер же кубулуштарды жакшылык же жеңиштин алдын ала белгиси деп түшүнүшкөн. Ошого табыгый түрдө эле төлгө кылынган нерседеги алааматтын кишиге же кишилер тобуна берген жакшы жана начар таасирине карай төлгөнүн натыйжасын болжогон. Мисали эпостун бешинчи бөлүгү «Кененим» жомогунда баатыр менен тил табыша ала турган кең куланын Кененимге мазар булакка барып суунун муздак же жылуу экенин көрүп, анан аттануусун же кайра кайтуусун айтат. Бул саптар мындай айтылат:

*Мазар булак мына бул,  
Мени байлап жыгачка,  
Өзүң чуму булакка,  
Алыска сапар аттандың ,  
Эбегейсиз ыраакка,  
Унчукпады Кененим,  
-колүңду салып көр, деди,  
Жылуу бекен муздакпы,*

*Жан алуучу чунака,  
-ысык экен суу деди,  
Кең кула көөнү толду эми.  
Арыстан Манас кабылан,  
Бараар болсо бир жакка,  
Ал булакка баручу,  
Барып колун салучу,  
Колго жылуу туюлса,*

*Анан айтып бер деди,  
Аттуу кетип баратып,  
Колун салды булакка,  
Ымчам жылуу туюлду,*

*Бастырып кетип калучу,  
Муздак болуп калганда,  
Барбай жатып алучу.<sup>[5]</sup>*

Кененим баатыр эбегейсиз ыраак сапарга аттанмак болот. Минген тулпары Кеңкула ага алды менен мазар булакка барып, колун сууга салып суунун жылуу же муздактыгын билип баамдоону, эгер муздак болсо аттанбастыкты, жылуу болсо кылчайбай аттанып кетүүнү. Мунун атадан калган сапардын жеңиштүү же жеңишсиз болоорун алдын ала билдирген кайыптык алдын ала белги экенин айтат. Демек ыйык булак (мазар булак) тегинде эле ыйык деп каралгандыктан, ошонун суусунун жылуу же муздактыгы келечек иштин жеңиштүү же натыйжасыз болорун алдын ала билдирет деп түшүнгөн. Бул да байыркы кишилердин кайыпка жана пирге ишенгенинин, алдын ала белги берүүнүн сакталганынын далили болуп саналат.

### **III Төлгө кылып байгеге ат чабуу**

Эпосто келечек иштин жакшы жаман болушун төлгөгө ат чабуу аркылуу да билүүгө болот деп түшүнгөн. Эгер байгеге чабылган тулпар байгеден мөөрөйдү утуп алса, келечек иштин натыйжасы жеңиштүү болот. Эгер мөөрөйдү багындыра албаса, анда тескерисинче болот деп билишкен. Бул түшүнүк эпостун экинчи бөлүгү «Семетей» жомогунда «Каныкейдин Тайторуну төлгөгө чабышы» деген айрым эпизоддо аябагандай көркөм тил сүрөттөөсү менен берилген. Бул эпизоддун көлөмү зор болгондуктан, бул жерде тек байге төлгөнү нак чагылдырып, корутундулаган кыска бөлүктү гана мисал келтиребиз. М:

*Сейтек угуп бул кепти:  
-хан Ысмайыл кебиңиз,  
Насаат бизге бердиңиз,  
Семетей өлбөйт беяжал,  
Табылып калаар бекен деп,*

*Тайторуну төлгөгө,  
Чапканы келгенибиз,  
Жакшылык белги иш үчүн,  
Аны муну дебеңиз....<sup>[6]</sup>*

Көкөтөйдүн ашында олуя Кошой баштаган калың элдин батаасынан бүткөн Семетейди өлбөйт, кылымдар бою дүйнөнү кезип жүрөт, акыры бир күнү табылат деп ишенишкен. Канчоро менен Кыязды Сейтек баштаган баатырлар тындыргандан кийин кыргыздардын бактылуу жыргал турмушу кайрадан башталат. Каныкей Семетейдин табылып калуусун үмүт кылып, Семетейдин минген тулпары Тайторуну төлгөгө чабат.

Каныкейдин төркүнүнөн да мөөрөй алганы киши келет. Ошолордун катарында хан Ысмайыл да келет. Каныкейдин карыганын билбей төлгөгө байге чабаарын угуп катуу ачууланат. Жанга батаар суук сөз кылат. Ошондо Семетейдин уулу Сейтек жогорудагы мисал келтирген үзүндүнү айтат. Бирок Тайтору баш байгени алганда Ысмайыл хан уялбай мөөрөй сурап барат. Ошондо арданган Каныкей да сөөктөн өткүдөй сөздөрүн айтып алат. Төлгөгө чабылган Тайтору мөөрөйлүү болуп, көп узабаган күндөрдүн биринде Семетейдин табылып калышына үмүт байлашат. Айткандай ошол эпизоддордун аякталышында «Семетейдин табылышы» деген эпизод менен төлгөнүн ырас экенин далилдейт.

Кыргыздарда шаман дининдеги төлгө салып келечек иштен алдын белги берүүсү абдан жалпылашкан. Адамдар же айбанаттар ооруп калганда же төл жакшы кирбегенде же шумдуктуу түш көрүп чочулаганда кандай гана болбосун күндөлүк турмушундагы иштер жышаналуу болбогондо алды менен төлгөчүнү чакырып ошол иштин же нерсенин болумушун алдын билген. Андан башка кишилерди тагдырын же канчалык жашай турганын билүүдө да төлгө салынган<sup>[7]</sup>. Ушудан карасак эпостогу төлгөнүн келүү кайнарын шаман дини менен байланыштырып баяндоого болот.

Коомдун өнүгүшү менен кишилердин көз карашы өзгөрүп, өнүгүп турушуна байланышкан оң көрүнүш катарында түшүнүүгө болот. Эгер тескери байланышта болуп калса, анда кишилер коомдун өнүгүшүнө жетише албай, адамдар коомдон иргелип калат. Ошондуктан кишилердин идеясы, аң сезими, көз

карашы өзгөрүп-өнүгүп турушу керек. Андай болбосо коомдогу заттарды, жаңыдан пайда болгон кубулуштарды, коомдук маселелерди түшүндүрүү кыйын же мүмкүн болбой калат. Ушул көз караштан алып караганда төлгө алдын ала белги берүүлөр кишилердин алгачкы тааным, ишенимдерден бир кыйла өнүгүүгө ээ болгон формасы экенин байкоого болот. Себеби "байыркы доордогу кишилердин түшүнүгү коомдун өнүгүшүн ээрчий тереңдеп жана кеңейип барган. Кээ бир алдын ала белги берүүлөр өзүнүн карапайымдык түпкү касиетин ашкерелеп, кишилердин түшүнүгүнөн калып кубулуштарды түшүндүрүүгө аргасыз кылган. Ошентип кишилер иш жүзүндөгү алгачкы психологиясы жана ой-жоромолуна негиз катары жаңыдан кайыптык кубулуштарды түшүндүрүүчү арга төлгөнү издеп табышкан" [8].

Уучулук же дыйканчылык маданияты, чарбачылык көчмөн жайлоо маданияты алгачкы доор маданиятына салыштырмалуу бир кыйла өнүгүүлөргө ээ болгондуктан, кишилердин көз карашы, аң-сезими да бир катар жогорулаган. Табиятка жана коомго карата таанымдары да тереңдеген. Табияттагы тажаал күчтөрдүн коркунучунан алгачкы баскычта арыла баштаган. Ошону менен катар табияттын жана коомдун жөнөкөй эрежелерин ийгеришкен. Өздөрүнүн өнүгүү түшүнүктөрүн ансайын кеңейткен. Ошентип алардын алгачкы калыптанган алдын ала белги берүүлөрү көз жаздымда калып калуу коркунучуна дуушар боло баштаган. Бирок бул кезде кишилер дагы эле сырткы сыйкырдуу күчтүн тизгиндөөсүнөн толук кутула албагандыктан, дагы эле рухий тирекке жана жаңы болгон табият менен коом сырын чечмелөөсүнө дуушар болгон. Мунун натыйжасында жаңы бир түрдөгү алдын ала белги болуу - төлгө жарыкка чыккан. Ушундан алып караганда коом өнүгүп, белгилүү баскычка барганда, кишилердин түшүнүктөрү жана ой-жоромолдору өнүгүп, өзгөрүүлөргө муктаж болгонун жана ошого жараша коом менен табият иликтөөлөрү же таануу ыкмаларынын пайда болгонун көрө алабыз. Эпостогу алдын ала белги берүүлөрдүн мол, ары түркүнтүстүү сакталышы байыркы кыргыздардын эзелки ой жүгүртүүлөрүнүн эл арасында али сакталып келгенин, жана күнүбүздөгү улуттук ой-толгоолорубуздун жөнөкөй, ары бөгөөңкү болушуна терең таасир этип келгенин акырындап байкоого болот.

Төлгө, алдын ала белги берүүлөрдө бир кыйла коомду таануу жана табиятты таануу тажрыйбалары корутундулангандыктан жана бир кыйла өнүгүүгө ээ болгон алдын ала белги берүүлөрдөн болгондуктан, анда белгилүү илимий курамдар жана кишилердин тажрыйбалары жыйнакталган. Туянтутуу формасы бир кыйла көп. М: эпостон карасак, таш оодаруу же ыргытуу, төлгөгө байге чабуу, колун ыйык булакка салуу, далы кароо ж.б.у.с. Рухий жактан тирек болуп ошол иш же окуянын натыйжасын алдын болжоп, ошого карай алдын ала аракет жасоо кээ бир кырсыктардан же убарачылыктардан сактанган. Бирок анын чынында болумушту так-таамай билдире алышын, объективдүү дүйнө менен тегинде кандай ички байланышы бар экенин баяндоого алсыздык кылабыз. Себеби болумуштун сырын чечмелей турган илимдер али алгачкы баскычта болуп, баралына жете элек. Ошентсе да ал жомоктун көркөмдүгүн арттырууда жана эпостогу төлгө маданиятын изилдөөдө маңыздуу жагы бар экенин билебиз.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. Гонг Шисюэ: «Алдын белги берүүлөр жана баштапкы маданият», Адабият көркөм өнөр талкуусу, 2016.жыл, 2.ай, 153.бет.
2. Хе Тиян Хуй: «<Гесар> эпосундагы баштапкы маданият өзгөчөлүктөрү же кайыптан алдын белги берүү», Лан Жоу: Түндүк батыш улуттар университети журналы(коомдук илимдер багыты) 2000.жылы, 4.сан, 73. Бет.

3. Ляо Цюнь: «<Шан Хай Жиңдеги> баштапкы маданият ишиенимдери жана анын этнографиялык наркы», Этнография изилдөө, 2006.жыл,2.сан,153.бет.
4. Жүсүп Мамай: «Манас»эпосу(1-том), Үрүмчү: Шин Жаң эл басмасы,2004жыл, июль,842-бет.
5. Жүсүп Мамай: «Манас»эпосу(2-том), Үрүмчү: Шин Жаң эл басмасы,2004жыл, июль,46-бет.
6. Жүсүп Мамай: «Манас»эпосу(1-том), Үрүмчү: Шин Жаң эл басмасы,2004жыл,июль, 1006-бет.
7. 7.Адыл Жуматурду: «Кытай кыргыздары», Йин Чуан: Ниң Ша эл басмасы, 2011.жыл,6.ай,201.бет.
8. Ляо Цюнь: «<Шан Хай Жиңдеги> баштапкы маданият ишиенимдери жана анын этнографиялык наркы», Этнография изилдөө, 2006.жыл,2.сан,153.бет.

**Рецензент:** *Турдубаева Н.Ш.* – филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти.